

МОДИФІКАТОРИ СЕМАНТИКИ ЯДЕРНИХ ІМПЕРАТИВНИХ СИТУАЦІЙ

Тетяна НЕСТЕРЕНКО (Кіровоград, Україна)

У статті на тлі категорійної семантики, структури та функціональних можливостей імператива досліджено ознаки, структуру й склад імперативних ситуацій та їх репрезентацію в українській мові. Визначено, що модифікаторами модальної семантики ядерних імперативних ситуацій є вид дієслова, наявність/відсутність заперечної частки не при дієслові-предикаті та факт присутності в структурі речення займенника ти.

Ключові слова: імператив, комунікативна ситуація, імперативна ситуація, потенційна модальність, суб'єкт волевиявлення, суб'єкт-адресат, суб'єкт-виконавець.

The author of the article analyses features, structure and composition of imperative situations and their representation in the Ukrainian language on the background of categorial semantics, structure and functionality of the imperative. It has been defined that the type of the verb, the presence/absence of the negative particle 'not' with the verb-predicative and the presence of pronoun 'you' in the structure of the sentence are the modifiers of modal semantics of nuclear imperative situations.

Keywords: imperative, communicative situation, imperative situation, potential modality, subject of the will, addressee subject, executant subject.

Імператив є важливою комунікативною мовною одиницею, засобом якої мовець спонукає адресата мовлення до здійснення/нездійснення певних дій, які, на його погляд, є потрібними чи можливими в деякий часовий момент посткомунікативної дійсності. Це загалом позначається на ситуації волевиявлення, що їй притаманна низка специфічних ознак, серед яких наявність адресанта та адресата мовлення, можливість мовця скористатися саме імперативними реченнями для залучення до дії співрозмовника тощо). Цей чинник накладає свій відбиток також на семантико-граматичну характеристику імператива.

У вітчизняному мовознавстві, зорієнтованому на функційно-категорійний вияв мовних одиниць та на їх вивчення з урахуванням фактору мовця, питання про функціональні можливості імператива розробляли російські вчені О. В. Бондарко, О. В. Беляєва, Л. А. Бірюлін, І. В. Долиніна, О. А. Ізотов, А. П. Володін, В. С. Храковський та ін. [8; 9]; у західнослов'янському мовознавстві семантику імператива проаналізовано в низці публікацій Вл. Граб'є [4]; особливостям побудови конструкцій з імперативом присвячено дослідження Я. Свободової [12]. Проблему імператива порушено в працях українських учених І. Р. Вихованця «Частини мови в семантико-граматичному аспекті» [2], К. Г. Городенської «Семантична структура імператива» [3], А. П. Загнітка «Система і структура морфологічних категорій сучасної української мови (проблеми теорії)» [5].

Дослідники однак не в тому, що проблема граматичної семантики імператива може бути вирішена лише в комунікативному плані, тобто впливає з суті цілеспрямованого мовлення, що пов'язує її з прагматичним аспектом і з поняттям комунікативної ситуації. Це позначається на структурі імперативних речень, які зазвичай є формально односкладними або семантично неповними. Специфічними є й проєкції імперативного висловлення на власне семантичний та семантико-синтаксичний рівні. Повне відображення ситуації волевиявлення є синтаксичною конструкцією з двома суб'єктами дії: S_1 – мовцем як організатором волевиявлення, S_2 – адресатом мовлення та S_3 – потенційним виконавцем спонукуваної дії. Діяльність суб'єктів спрямована на перетворення потенційної дії t_1 в реальну t_2 . Приєднуючись до думки К. Г. Городенської, виокремлюємо шість типів імперативних ситуацій [3, с. 63–68], вивчення яких є актуальним для сучасної української лінгвістики.

У статті ставимо за мету дослідити фактори, здатні модифікувати семантику ядерних імперативних ситуацій. Джерельною базою дослідження є текст лірико-філософського роману О. Гончара «Людина і зброя», який характеризується розмаїттям імперативних ситуацій.

За кількісного аналізу синтаксичних одиниць, які функціонують у тексті роману, можна констатувати, що речення наказової семантики становлять близько 40% його загального обсягу твору. Ієрархія імперативних ситуацій у відповідності з частотністю вживання та особливостями польової організації імператива виглядає так. Центральне (ядерне) місце в системі посідають

перша й друга імперативні ситуації. Першу імперативну ситуацію репрезентує предикат у формі 2-ї особи однини наказового способу. Ситуація виникає, коли C_1 (суб'єкт волевиявлення) адресує висловлення C_2 (суб'єкт-адресат, він же є суб'єктом виконавцем: $C_2=C_3$) з метою перетворити ірреальну на момент мовлення дію t_1 в реальну дію t_2 . Друга імперативна ситуація загалом тотожна першій, різниця між ситуаціями полягає в кількості виконавців продукованої мовцем дії чи стану, яких може бути два й більше. Предикат у висловленні такого типу передано формою наказового способу в 2-й особі множини.

До напів'ядерної площини імперативності належить третя імперативна ситуація, у центрі якої знаходиться предикат у формі 1-ї особи множини дієслова наказового способу. Ситуація існує, коли C_1 (суб'єкт волевиявлення) адресує висловлення C_2 (суб'єкт-адресат, він же є суб'єктом виконавцем) виконати дію разом.

Периферію імперативності становлять четверта й п'ята імперативні ситуації, позначені предикатом у формі 3-ї особи. Четверта імперативна ситуація – це ситуація, коли C_1 (суб'єкт волевиявлення) адресує висловлення C_2 (суб'єкт-адресат), а виконавцем виступає C_3 (суб'єкт-виконавець), який участі в розмові не бере. C_2 і C_3 не є тотожні в ситуації, метою якої є перетворити ірреальну на момент мовлення дію t_1 в реальну дію t_2 . П'ята імперативна ситуація, хоча й має власну специфіку, загалом дублює четверту: суб'єкт волевиявлення C_1 адресує висловлення суб'єктові-адресату C_2 , який є посередником між мовцем та виконавцем, а виконавцем виступає відсутній при розмові C_3 . Мовець передбачає, що реалізувати дію чи стан з метою перетворити ірреальну на момент мовлення дію t_1 в реальну дію t_2 повинні дві чи більше особи. Тому предикативним центром речення-висловлення є дієслово у формі 3-ї особи множини наказового способу.

Шоста імперативна ситуація – це ситуація, коли суб'єкт волевиявлення (C_1) має намір зреалізувати ірреальну дію t_1 , перевівши її в площину реальних дій t_2 , про що він і повідомляє суб'єктові-адресату (C_2). Оскільки ситуація становить абсолютну периферію імперативності, у мовленні вона представлена рідко, зокрема в тексті роману О. Гончара «Людина і зброя» відсутні такі конструкції.

Перша імперативна ситуація – це конструкції з предикатом у формі 2-ї особи однини наказового способу. Такі дієслова дослідники вважають «найбільш імперативними» за змістом. Вони передусім означають, що слухач має стати виконавцем дії, щодо якої мовець виражає волевиявлення. Цю форму традиційно виокремлюють усі дослідники наказового способу, а найбільш радикальні підходи спричиняють абсолютизацію її ролі в системі імператива. Так, М. П. Некрасов висловив думку про те, що парадигма наказового способу містить лише форму 2-ї особи [6, с. 107]. Зважаючи на зміст форми 2-ї особи однини (також і множини), які становлять суть наказовості, вважатимемо першу імперативну ситуацію, організовану дієсловом у формі 2-ї особи однини наказового способу, ядром імперативності. Цю думку засвідчує й той факт, що імперативні ситуації, створені відповідним чином, є найбільш частотними в тексті роману.

Перша імперативна ситуація виникає, коли C_1 (суб'єкт волевиявлення) адресує висловлення C_2 (суб'єкт-адресат, він же є суб'єктом виконавцем: $C_2=C_3$) з метою перетворити ірреальну на момент мовлення дію t_1 в реальну дію t_2 . Ситуацію можна зобразити у вигляді формули:

$$C_1(t_1) \rightarrow C_2(C_2=C_3) \Rightarrow t_2(C_2),$$

де перша частина знаменує ірреальну ситуацію, а друга – реальну. Але оскільки ситуація, яка наступить за ірреальною, є лише прогнозованою, то загалом для ситуації властивий потенційний характер.

Щодо морфологічного вираження складників ситуації, то C_1 його не отримує в реченні безпосередньо. Як відзначає Б. В. Хричиков, «специфіка значень форми наказового способу впливає на структуру речення, складником якої ця форма є. Зазвичай таке речення побутує як односкладне» [10, с. 85–86]. Суб'єкт волевиявлення впливає з контексту висловлення (формально це може бути підмет або додаток попереднього речення). C_2 переважно втілюється в особовому закінченні дієслова наказового способу 2-ї особи однини (-и або -Ø, залежно від основи дієслова). Ця ж форма дієслова називаю дію та містить потенційну можливість переходу її з t_1 в t_2 .

Наприклад, у реченні: *Він легко підхопив її на руки і, на ходу осипаючи поцілунками, поніс у найдаліший куток кімнати, посадив мов школярку, на стілець:*

– Сиди!

S_1 передано в словах автора формою займенника 3-ї особи однини: *він* (указує на головного героя, Богдана Колосовського); S_2 міститься у флексії *-и* дієслова 2-ї особи однини наказового способу *сид-и*, додатково вказівкою на особу є займенник *її* з контексту (вказує на образ дівчини Тані Криворучко); $t_1 \rightarrow t_2$ втілено у формі *сиди*.

Інколи додаткову вказівку на S_2 може дати звертання, що підкріплює думку про апелятивність таких конструкцій. Наприклад: *Але коли вони зайшли до аудиторії, надто незвичайний вигляд був у них, щоб можна було думати, що вони жартують.*

– *На жаль, серйозно.*

– *Складайся, брат...*

Розгляд імперативних категорійних ситуацій варто здійснювати з огляду на зауваження В. В. Виноградова про те, що «...слід розрізнити модальні функції дієслівних форм способів у вільному та синтаксично зумовленому, зв'язаному вживанні» [1, с. 596]. О. М. Пешковський у роботі «Русский синтаксис в научном освещении» виділяє вісім відтінків значення синтаксично вільних форм наказового способу: просте спонукання, прохання, благання, дозвіл, докір, пересторога, наказ, жартівливе або іронічне спонукання» [7, с. 207–208].

У комунікативній ситуації потенційна дія, передана дієсловом наказового способу у формі другої особи однини, залежно від контексту та додаткових морфологічних маркерів (доконаного/недоконаного виду дієслова; наявності заперечної частки *не*; часток при дієслові, як-от *–но*: *ходи-но* тощо), здатна передавати волевиявлення, які можна кваліфікувати як команду, розпорядження, заборону, наказ, вимогу, прохання, благання, заклик, пропозицію, дозвіл, тощо.

Більшість семантичних відтінків імператива пов'язані з тим, до якого виду належить дієслово наказового способу. Так, значення спонукання до дії чи стану, запрошення тощо виражають за допомогою форм недоконаного виду. Головним модальним значенням наказової форми недоконаного виду є спонукання. Утім, ці форми виражають більш категоричне спонукання, ніж форми доконаного виду. Тому синтаксичні конструкції з предикатом у формі 2-ї особи однини (множини) недоконаного виду, доповнені відповідною інтонацією, володіють різноманітними відтінками волюнтаривності. Недарма імператив називають волюнтаривним способом [8].

Слід наголосити, що у вираженні цих (волюнтаривних) відтінків виключно важливу роль відіграє інтонація. Академік В. В. Виноградов писав: «Наказовий спосіб, виражаючи волю мовця, яка спонукає співбесідника стати виконавцем, суб'єктом певної дії, належить до емоційно-вольової мови і характеризується особливою інтонацією. Ця інтонація сама по собі здатна перетворити будь-яке слово у вираження наказу. У системі наказового способу ця інтонація є невід'ємною частиною дієслівних форм. Поза цією інтонацією наказовий спосіб не існує» [1, с. 590].

Звідси випливає, що 2-а особа однини (множини) наказового способу дієслова недоконаного виду у відповідному контексті та за потрібної інтонації здатна виражати такі відтінки волюнтаривності, які маркують ситуації:

1) власне спонукання до дії чи стану:

Жінка переглянула з членами комісії, з Павлуценком, що сидів осторонь за телефонами, і холодно кинула Богданові: ...

– *Ідіть. Продовжуйте навчання.*

Білою повною рукою вона відклала його заяву вбік, окремо від інших, що горою лежали перед нею на столі. Іди. Продовжуй навчання. Нам ти не підходиш. Значить, це крах. Для неї він не син червоного командира, батькова революційна зброя для неї не має ніякого значення. В її сприйманні він ворог і ти теж майже ворог, в кожному разі – людина сумнівна, ненадійна...;

2) наказу:

– *Їж! Той непорозуміло відступав: сіль їсти? Та ще після вечери? Та в таку спеку, коли й без того воду жлуктиш без кінця?*

– *Я ж не верблюду.*

– *Бери, кажу, їж! Наказ є наказ, їси, аж на зубах тріщить той натрій*

хлор. А коли з'їв. Гладун вказує на воду:

– *Пий! Черпаєш кухлем, що вміщує в собі, мабуть, не менше, як ківиш запорозький, і п'єш, аж стогнеш, а помкомвзводу підбадьорює:*

– *Пий, пий, надудлюйся вволю, щоб живіт був як барабан. Бо на марші й краплини не дам;*

3) команди:

– *Ану стій! Стій!* – перепинив його Богдан і, шарпнувшись вперед, міцно вхопив гевала рукою за його снасті. – Чи не міг би ти бути чемнішим, нахабо?;

4) перестороги:

«*Пурфей, син Пурфея...*» – імітуючи голос професора, починає урочисто декламувати вона з свого кутка, але Богдан не піддається на її пустоці, не обертається, вона тільки чує від нього:

– *Не заважай!*

І навіть це їй подобається, коли він отак прикрикує на неї...;

5) заклинання:

«*Не гинь! Не вмирай! Витримай!*» – звертався до нього в думці Степура, з боєм дивлячись, як Славик корчиться на дні кузова, звивається судорожно, блює кров'ю.

У разі, якщо при дієслові недоконаного виду вживається частка *не*, то семантика першої імперативної ситуації набуває відтінків:

1) заборони:

Тисячі наших студентів за рюкзаки – і в похід, а він не потовпився! За шкуру свою трясеться! – І, розчервонівшись, крикнула дідові Луці:

– *Не давайте йому, діду, води! Хай висохне, хай мумія з нього стане!*

2) благання:

– *Він схопився на ноги. Таня теж підхопилась, розгублена, поблідла. Богданчику... Серденько... Він притиснув її до грудей, обцілував жадібно, нашивиду.*

– *Мушу бігти!*

– *Не кидай мене тут...*

3) прохання:

Довгалик помовчав, мовби прислухаючись, як стогне вві сні артилерист на верхній полиці.

– *Не журись, ти це своє щастя знайдеш, – знов загомонів він до Степури, – живий би тільки зоставсь.*

Доконаний вид дієслова 2-ї особи наказового способу зазвичай пом'якшує спонукування, надаючи йому відтінку прохання, поради. Імперативні ситуації, таким чином, набувають значень:

1) поради (у тому числі й жартівливої):

Всі сміялись. Таня, здається, була щасливіша за всіх, вона з ніжністю то обіймала, то погладжувала руку свого добровольця. Цього не могли вже не помічати інші.

– *Та обійми його, Таню, як слід! З усім шалом юного серця! Не соромся! – під'южував Дробаха;*

2) пропозиції:

Жінка поклала Богданову заяву на самий край стола.

– *Ні, я не забираю.*

– *Подумайте. Добре подумайте.*

– *Про це я подумав раніше;*

3) прохання:

...а той, бугаюватий, мнучи в руках Духновичів чобіт, все розглядав його, спробував вивернути навіть халяву, щоб глянути, яка підклейка на ній. Сам він був у ботинках з обмотками, і курсантів чобіт своєю добреною юхтою, певне, розжадобив його, бо, під'явши під пахву цей правий, він уже потягся й до лівого:

– *Дозволь, товаришок, і цей.*

– *Де твоя совість? – присоромив санітар;*

4) благання:

– *Куди ти тягнеш? Пустити! Відпусти! Хустку порвеш! – волала жінка, а він, не звертаючи уваги на її крик, робив своє, продирався далі.*

При предикаті у формі 2-ї особи наказового способу може бути суб'єкт, виражений формою займенника 2-ї особи однини. Але для першої імперативної ситуації типовою є відсутність C_2 . За умови вживання в конструкції слова *ти* відбувається зрушення в значенні імператива. Займенник вносить в імперативне значення відтінок пом'якшення, перетворюючи в ситуацію пропозиції:

– *Ти тут повоюй, а я тим часом приготую сніданок, – сказав він і, витягнувши з ніші казанок, до половини наповнений цукром, долив туди з фляги води, покритив кислиць, старанно розколотив усе це...*

Або ж, навпаки *ти* підсилює категоричність наказу:

– *Ти ж дивись тут. Прислухайся. Приглядайся.*

На цьому наголошував акад. О. О. Шахматов, який уважав, що постпозитивне вживання *ти* пом'якшує, а препозитивне підкреслює категоричність наказу [11, с. 483]. Хоча, як засвідчують приклади, часто трапляються випадки, коли ця закономірність порушується:

– *Ти не іронізуй, Мироне. – Павлуценко починає хвилюватись, заїкається. – Це, що ми переживаємо зараз, не може минути для нас безслідно.*

Так само центральну позицію в полі імперативності обіймає друга імперативна ситуація, яку унаочнює та ж формула, що й першу імперативну ситуацію:

$$C_1(t_1) \rightarrow C_2(C_2=C_3) \Rightarrow t_2(C_2).$$

Різниця між ситуаціями полягає в кількості виконавців продукуюваної мовцем дії чи стану, яких може бути два й більше. Предикат у висловленні такого типу передано формою наказового способу в 2-й особі множини.

Наприклад, у реченні: *Ще вчора про це не було мови, і самі вони, здається, не думали про це, а коли стало відомо, що завтра Лагутіну йти, Мар'яна приголомшила своїх факультетських друзів несподіваними запитаннями:*

– *Приходьте, одружуємось!*

У змісті цього висловлення C_1 виступає героїня Мар'яна Кравець. C_2 і C_3 збігаються (у висловлюванні це факультетські друзі), вказівка на них існує за рахунок дієслова у формі 2-ї особи множини наказового способу, зокрема через флексію *-те* дієслова *приходьте*, додатковою вказівкою є займенник *своїх* з контексту (вказує на образ друзів студентів); $t_1 \rightarrow t_2$ втілено у формі *приходьте*.

Отже, у романі О. Гончара «Людина і зброя» мають місце п'ять із шести можливих імперативних ситуацій, центральне місце в ієрархічній структурі яких посідають перша та друга імперативні ситуації. Вони виникають, коли C_1 (суб'єкт волевиявлення) адресує висловлення C_2 (суб'єкт-адресат, він же є суб'єктом виконавцем $C_2=C_3$) з метою перетворити ірреальну на момент мовлення дію t_1 в реальну дію t_2 . Ситуацію можна зобразити у вигляді формули: $C_1(t_1) \rightarrow C_2(C_2=C_3) \Rightarrow t_2(C_2)$. Модифікаторами модальної семантики імператива є вид дієслова, наявність/відсутність заперечної частки *не* при дієслові-предикаті та факт присутності в структурі речення займенника *ти*.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Виноградов В. В. Избранные труды : Исследования по русской грамматике / В. В. Виноградов. – М. : Наука, 1975. – 558 с.
2. Вихованець І. Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті / І. Р. Вихованець. – К. : Наукова думка, 1988. – 256 с.
3. Городенська К. Г. Семантична структура імператива / К. Г. Городенська // Актуальні проблеми граматики : збірник наукових праць; відп. ред. В. Ожоган. – К.; Кіровоград : Кіровоград. пед. ін-т ім. В. К. Винниченка, 1996. – Вип. 1. – С. 63–68.
4. Грабьє Вл. Семантика русского императива / Вл. Грабьє // Сопоставительное изучение грамматики и лексики русского языка с чешским языком и другими славянскими языками. – М. : Изд-во МГУ, 1983. – С. 105–128.
5. Загнітко А. П. Система і структура морфологічних категорій сучасної української мови (проблеми теорії) : Дис... д-ра філол. наук : 10.02.02 / А. П. Загнітко. – К., 1992. – 453 с.
6. Некрасов Н. П. О значении форм русского глагола / Соч. Н. Некрасова. – СПб. : в тип. и литогр. І Паульсона и К°, 1865. – 313 с.
7. Пешковский А. М. Русский синтаксис в научном освещении / А. М. Пешковский. – М. : Языки славянской культуры, 2001. – 544 с.
8. Теория функциональной грамматики : Темпоральность. Модальность / [А. В. Бондарко, Е. И. Беляева, Л. А. Бирюлин и др.] ; под ред. А. В. Бондарко. – Л. : Наука, 1990. – 263 с.
9. Храковский В. С. Семантика и типология императива: Русский императив / В. С. Храковский, А. П. Володин; [2-е изд., стереотипное]. – М. : Едиториал УРСС, 2002. – 272 с.
10. Хрычиков Б. В. Категория модальности, ее объем и средства выражения в современном русском языке / Б. В. Хрычиков. – К. : КПИ, 1992. – 316 с.
11. Шахматов А. А. Синтаксис русского языка / А. А. Шахматов. – М. : Эдиториал УРСС, 2001. – 624 с.
12. Svobodova J. Syntaktika charakterictka imperativu a vokativu v ceskych vyzvovych vetach / J. Svobodova. – Praha : SPN, 1987. – 103 s.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Тетяна Нестеренко – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

Наукові інтереси: словотвір, морфологія, проблеми функціональної граматики української мови.